

Justyna Nowotniak*

Wizualne (auto)narracje pokolenia Alpha wyzwaniem dla badań biograficznych¹

Visual (Auto)Narratives of Generation Alpha: a Challenge for Biographical Research

Abstract: The article is a reflection on the meaning of visual content in biographical research, in the context of the pictorial turn, which frames biographical experience of the contemporary human. First part of the article pinpoints the features of generation Alpha, which is embedded in contemporary visual culture and uses image in its (auto)narratives. Second part showcases examples of changes occurring in contemporary communication, related to the co-relation of language and creating biographies. The article is a preliminary proposal of ways in which one can face these issues. They require systematic exploration, including the field of biographical research.

Keywords: generation Alpha, visual (auto)narratives, biographical research.

* Justyna Nowotniak (0000-0002-7439-0414) – dr hab., profesor Uniwersytetu Szczecińskiego, pracuje w Instytucie Pedagogiki. Członkini Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Polskiego Towarzystwa Ewaluacyjnego. kontakt: justyna.nowotniak@usz.edu.pl.

1 Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach projektu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą *Od Korczaka do Kulmowej. Dziecko i „język wczesnej edukacji”* nr projektu DNK/SP547378/2022. Kwota dofinansowania 56.870,00 złotych całkowita wartość projektu 67 070,00 złotych.

Uwagi wprowadzające

Celem przedstawionych w artykule analiz jest próba ukazania zmian w sposobie funkcjonowania społecznego młodych ludzi, w zachowaniach komunikacyjnych oraz w sposobie porozumiewania się, co znajduje odzwierciedlenie już dziś, w sposobie i jakości tworzenia (auto)narracji przez dzieci i młodzież reprezentujących pokolenie Alpha, urodzone po zwrocie piktorialnym. Kierunek zaprezentowanych analiz wyznaczyła teza, że odmienne sposoby społecznego funkcjonowania młodego człowieka w kulturze wizualnej wyznaczają nowe wyzwania metodologiczne w obszarze badań biograficznych tego pokolenia.

Z pewnością można stwierdzić, że zmiany cywilizacyjne następują coraz szybciej i znajdują odzwierciedlenie w różnicowaniu się paradygmatów badawczych oraz ich założeń epistemologicznych i metodologicznych. O ich tempie świadczyć może upowszechnienie się pojęcia „zwrot” w określaniu momentów przełomowych w sposobie konstruowania dyskursu naukowego. Lista zwrotów badawczych ulega stopniowemu wydłużeniu ze względu na fakt, że poszerza się zakres nazywanych przez nie zjawisk i procesów. Niektóre z nich wydają się jednak dominować nad innymi.

Przykładem jest wszechogarniająca potrzeba wizualizowana świata przez współczesnego człowieka i komunikowania się za pomocą obrazu. To jedna z najbardziej widocznych zmian, rekonstruująca też sposób rozumienia ładu społecznego, dopingująca naukowców do deskrypcji i eksplikacji nowych procesów społecznych. Ogłoszenie zwrotu piktorialnego (*pictorial turn*)², określanego też zwrotem obrazowym czy wizualnym, wywołało znaczący rozwój studiów wizualnych. Próba nazwania jakościowych zmian w obrębie dynamicznego procesu przyrostu wiedzy zaowocowała ogłoszeniem kolejnych zwrotów pojawiających się zarówno bezpośrednio po sobie, jak i równolegle. Analizy znaczenia i przyczyn pojawienia się tych najważniejszych – tj. zwrotów: lingwistycznego, eksperymentalnego, dyskursywnego, relatywistycznego, reprezentacyjnego, cielesnego, performatywnego – pozwalają budować przekonanie, że badania biograficzne kolejnych pokoleń będą musiały uwzględnić fakt budowania narra-

2 W. J. T. Mitchell, *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago 1994; tenże, *Zwrot piktorialny*, „Kultura Popularna”, 2009, nr 1 (23), s. 21–28.

cji o sobie za pomocą obrazu, przy wykorzystaniu zróżnicowanych jakościowo dokumentów o charakterze wizualnym.

Istotą budowania autonarracji jest umiejętność konstruowania przez podmiot wypowiedzi będącej próbą samorozumienia własnej sytuacji, przekształcania wydarzeń z życia w ustrukturyzowaną całość. Konstruowanie linii tematycznej tego typu narracji wymaga selekcji doświadczonych zdarzeń i związków między tymi zdarzeniami.

Trudno dziś przewidzieć, czy tradycyjna metoda biograficzna wywiadu narracyjnego umożliwi badanie fenomenu przebiegu życia jednostki i pozwoli odpowiedzieć na pytanie: jak aktorzy społeczni doświadczają rzeczywistość i jak uczestniczą w jej budowaniu? Nie wiadomo też, czy wizualne reprezentacje doświadczanej rzeczywistości okażą się pomocne w realizacji tego zadania przez podmiot. Pokolenie Alpha żyjące w smogu wizualnym, doświadcza np. swoistego przymusu robienia fotografii, których znaczenie autobiograficznie całkowicie się zmienia.

Na większość z tych pytań nauka znajdzie odpowiedzi, kiedy pokolenie Alpha wejdzie w okres dorosłości, z tego powodu formułowanie twierdzeń na temat przewidywanego rozwoju badań biograficznych byłoby próbą maskowania subiektywności prezentowanych prognoz czy wręcz nieuprawnionego „metodologicznego prorokowania”. Zmiany te wymagać będą wypracowania takiej metodologii nauk, która pozwoli badać życie jednostki, kreującej nowy ład społeczny i nowy język do jego opisu. Prezentowany esej naukowy w równym stopniu jest nasycony pytaniami i argumentami przemawiającymi za potrzebą rozwijania refleksji metametodologicznej na temat zmiany w sposobie prowadzenia badań biograficznych.

Nowe pokolenie Alpha

„Pokolenie” to kategoria szeroko definiowana, która nie tylko w obszarze nauk społecznych doczekała się różnych sposobów konceptualizowania. W polityce społecznej pojęcie „pokolenie” odnosi się m.in. do procesu kształcenia, aktywności zawodowej określonej grupy społecznej i analizuje się je np. w kontekście uprawnień socjalnych, jakie ludzie zyskują w określonym wieku (np. wiek realizacji obowiązku szkolnego, wiek uprawnień emerytalnych). Są to najczęściej grupy docelowe polityk wyodrębnionych poprzez podobieństwo faz

cyklu życia. W demografii „pokolenie” jest wprost definiowane jako grupa osób w zbliżonym wieku³.

W kontekście socjologicznym o wspólnocie pokoleniowej decyduje podobieństwo biografii, trwale kształtującej mentalność, postawy i hierarchie wartości jej uczestników. Wspólnota pokoleniowa w tym ujęciu dotyczy szerszej zbiorowości społecznej⁴. Przykładem pokolenia budującego swoją aktywność, zwłaszcza zawodową, na dość sztywnym gorsecie wartości jest pokolenie BB czyli *baby boomers*, urodzone w latach 1946–1964, postrzegane jako osoby konserwatywne, przyzwyczajone do hierarchicznej organizacji społecznej, afirmujące wartość pracy⁵. Najbardziej wpływowi przedstawiciele tego pokolenia to Steve Jobs, Jeff Bezos, Bill Gates czy Donald Trump.

Wyodrębnienie pokolenia w sensie wąskim jest sfokusowane na konkretną grupę ludzi o podobnym statusie, sytuacji życiowej, utrzymujących osobisty kontakt, posiadających wspólne doświadczenia. Termin „pokolenie” jest więc używany na oznaczenie części populacji wyodrębnionej na podstawie wspólnych cech, ale jego znacznie wychodzi dalej, poza kryterium krewnych zbliżonych wiekiem i pochodzących od wspólnego przodka. To wspólnota cech, postaw i hierarchii wartości, składająca się na wspólne przeżycie pokoleniowe, pozwala wyodrębnić pokolenie⁶. Nie ma zatem zgodności co do „rdzenia”, wokół którego pokolenie ma szansę ukonstytuować się. W latach osiemdziesiątych zaczęto odchodzić od przekonania, że ma to być np. znaczące wydarzenie historyczne, często o charakterze kryzysu, traumy. Wiąż pokoleniową miało raczej kształtować długotrwałe, wspólne przeżywanie określonej sytuacji społecznej aniżeli konkretne zdarzenie⁷.

Ludzkie biografie łączyło więc wspólne doświadczenie innego rodzaju, mające charakter raczej przesilenia kulturowego niż historycznego. Powstawa-

- 3 P. Szukalski, *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*, Łódź 2012.
- 4 B. Fatyga, *Polska młodzież w okresie przemian*, w: *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku*, red. M. Marody, Warszawa 2002, s. 302–324.
- 5 E. Carlson, *The Lucky Few. Between the Greatest Generation and the Baby Boom*, New York 2008.
- 6 D. Hildebrandt-Wypych, *Pokolenia młodzieży – próba konceptualizacji*, „Przegląd Pedagogiczny”, 10 (2009) nr 2, s. 105–124.
- 7 A. K. Waśkiewicz, *Formy obecności „nieobecnego pokolenia”*, Łódź 1978, s. 7.

nie kolektywnej świadomości zaczęło być powiązane bardziej z przemianami struktury społecznej niż, z rodzajem dominującej kultury, w której wzrastały kolejne generacje. Badawczo eksplorowanym zagadnieniem stały się więc różnice pomiędzy pokoleniami i wpływ na nie szybkich i głębokich zmian cywilizacyjnych, mogących prowadzić do zjawisk: „konfliktu pokoleń” czy nawet „przepaści międzypokoleniowej”.

Szybkość zmian w obrębie grup społecznych, określonych mianem pokolenia, obrazuje też skrótowa forma nazywania pokoleń na przestrzeni kilku ostatnich dekad, poprzez wykorzystanie pojedynczych liter: X, Y, Z. To właśnie, wspomniani wcześniej, baby boomerzy są najczęściej rodzicami osób z pokolenia X albo starszych milenialsów i dziadkami pokolenia Z⁸.

Warto też nadmienić, porządkując pole kategoryjne, że pojęcie „pokolenie” uznawane bywa w literaturze przedmiotu jako zbyt „całościowe” czy „kolektywne” i ustępuje pojęciu „generacja”. Co ciekawe, także i ono spotyka się ze słowami krytyki, jakoby w tradycyjnym rozumieniu „generacja” przestawała współcześnie istnieć. W wielu publikacjach terminy „generacja” i „pokolenie”, używane bywają zamiennie.

Procesowi upodabniania się do siebie członków danego pokolenia wtóruje upowszechnianie się i dominacja kultury masowej. To ona sprzyja tworzeniu podobnych biografii przedstawicieli kolejnych pokoleń, zarysowują się oczywiście też różnice, będące np. wyrazem odmienności rasowych, trybu życia w odmiennych szerokościach geograficznych. Eksploracji naukowej poddaje się więc zmiany w procesach i mechanizmach różnicowania się kolejnych grup społecznych będących w podobnym wieku. Naukowcy jednak od pewnego czasu są zgodni co do tego, że na formowanie się współczesnego pokolenia, rodzaj relacji, w które tworzą, i sposób komunikowania się jego członków ze światem, ma coraz silniejszy wpływ rewolucja technologiczna związana z rozwojem społeczeństwa informacyjnego. Dynamika zmian globalizującej się kultury powoduje liczne znaczące przekształcenia w zakresie współczesnych języków i wykorzystania ich do komunikacji.

Karl Mannheim podkreślał, że w następstwie uczestnictwa w określonych procesach społeczno-historycznych kształtują się specyficzne więzi

8 M. McCrindle, E. Wolfinger, *The ABC of XYZ: Understanding the Global generations*, Bella Vista NSW 2014.

pomiędzy członkami pokolenia i tak powstaje pokolenie rzeczywiste. Eksponował wspólnotę doświadczeń ludzi, którzy osadzeni byli w tych samych zbiorowo-historycznych wydarzeniach i warunkach społecznych (szczególnie w kształtującej je fazie młodości), którymi były warunki życiowe i horyzont doświadczeń⁹.

Kwiryna Handke¹⁰, socjolog języka, dekadę temu wskazywała, że ówczesna przestrzeń społeczna jest wyraźnie zdominowana przez ludzi młodych, którzy narzucają swój styl zachowań, w tym również językowych. Wobec powyższych zmian kulturowych stopniowo transformacji ulegają instytucje edukacyjne i proponowane w nich metodyki kształcenia. Grupą społeczną, która odgrywa dużą rolę w kreowaniu nowych form językowych, są więc młodzi ludzie, będący pod największym wpływem przemian globalnych, medialnych i technologicznych. Dla systemów edukacji na świecie i projektowaniu zmian w kształceniu ważne jest więc konstruowanie charakterystyk uczniów. Mark McCrindle przekonuje, że XXI w. należy do przedstawicieli dwóch pokoleń uczniów: Z i Alfa (Alpha)¹¹, określanych też jako „Always on” (zawsze podłączeni), „Net Gen” (pokolenie sieci), „Digital Natives” (cyfrowi tubylcy) oraz „Google Kids”.

Pokoleniem Z to grupa osób urodzonych od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. do końca pierwszej dekady XXI w. Nazywa się je również zoomerami, post-millennialami lub iGen (Internet Generation). Pokolenie Z to następcy milenialistów (Pokolenia Y). Najczęściej są dziećmi osób z pokolenia X, próbującego odnaleźć swoje miejsce w niełatwej rzeczywistości, wykreowanej przez modę¹²,

- 9 K. Mannheim, *Problem pokoleń*, tłum. A. Mizińska-Kleczkowska, „Colloquia Communia”, 1992–1993, nr 1/12, s. 136–169.
- 10 K. Handke, *Socjologia języka*, Warszawa 2008.
- 11 Pojęcie „pokolenie Alpha/Alfa” stworzył Mark McCrindle w 2005 r. dla określenia najmłodszego pokolenia, które urodziło się w XXI w. (2010–2025). McCrindle i Fell przeprowadzili badania na wielotysięcznej próbie (wywiady z tysiącami dzieci, rodzicami, nauczycielami dotyczyły zrozumienia i wzmocnienia pozycji pokolenia; znaczenie technologii; przyszłości pracy; zwyczajów konsumenckich; poglądów na dorosłość; znaczenia dobrego samopoczucia psychicznego i fizycznego; poglądów na temat własnej przyszłości).
- 12 B. Brzozowska, *Gen X: Pokolenie konsumentów*, Kraków 2005.

szukającymi sensu własnej egzystencji¹³. W symbolu X ukryte jest przesłanie, które oznacza niewiadomą. W Polsce ludzi z pokolenia X nazywa się także pokoleniem PRL. Pokolenie Z rodzi się już w zupełnie innej rzeczywistości. Najbardziej charakterystyczną cechą „Zetek” jest to, że są pierwszym pokoleniem, które od bardzo wczesnych lat ma dostęp do nowoczesnych technologii i smartphonów. Najmłodsze pokolenia łączy sposób funkcjonowania, który określa się jako *hyperconnectd* (nieprzerwanie online)¹⁴.

Dostrzeżenie tych zjawisk pozwala zrozumieć sposób komunikacji między pokoleniami. Zetki i Alfa weszły w świat w pełni rozwinięty technologicznie. Prawdopodobnie będzie to też pokolenie z zaangażowaniem realizujące ideę, dzięki wydłużonej edukacji on-line i technologicznemu zaawansowaniu. Internet stanowi dla nich już nie tylko miejsce rozrywki, ale platformę do zarabiania pieniędzy. Internet przestaje być tylko sposobem poszukiwania pomysłów na zagospodarowanie czasu wolnego, choć nadal zabawa i nauka pokolenia Alpha oparte są na technologii. Pokolenie to zaczyna wyznaczać trendy w powstawaniu nowych kompetencji zawodowych, a nawet nowych profesji. Oprócz biegłości technologicznej cechuje te dzieci i młodzież także wchodzenie w mniejszą ilość interakcji społecznych, mają krótszą zdolność skupienia uwagi. Szybkość i bezproblemowość komunikacji stają się priorytetami porozumiewania się. Nawet pisanie na klawiaturze zaczyna być postrzegane przez nich jako zbyt pracochłonne, zastępują mową (tzw. *voice-recognition*). *Voice Recognition* można określić jako alternatywną metodę interakcji w relacjach człowiek–urządzenie (*humant-to-machine*). Z całą pewnością technologia ta oszczędza czas bo umożliwia identyfikację, analizę i interpretację ludzkiej mowy, translację pomiędzy językami naturalnymi (*speech-to-speech*), pozwala także na sterowanie urządzeniami na odległość. Oszczędzanie czasu znajduje swoje odzwierciedlenie w potrzebie używania skrótów językowych, skracania wyrazów czy zastępowania ich np. obrazami¹⁵.

13 D. Coupland, *Pokolenie X. Opowieści na czasy przyspieszającej kultury*, tłum. J. Rybicki, Warszawa 1998.

14 M. McCrindle, F. Ashley, *Understanding Generation Z: Recruiting, Training and Leading the Next Generation*. Norwest, Australia 2019.

15 M. McCrindle, *Changing generations*, <https://mccrindle.com.au/insights/blogarchive/gen-z-and-gen-alpha-infographic-update>, dostęp: 02.10.2022.

Dzieci Alfa, wychowane przez pokolenie milenialsów (pokolenie Y), wzrastają w otoczeniu tabletów i smartfonów, są więc przekonani o skuteczności dominującego w ich pokoleniu mechanizmu konstruowania wiedzy: „wiem bo widziałam/widziałem”. Ogromną siłę ma przekaz generowany przez uznanych przez młodzież za autorytety influencerów z YouTube’a czy Tik Toka.

Mark McCrindle i Ashley Fell¹⁶, dokonując charakterystyki pokolenia Alfa, najbardziej połączonego globalnie w historii, podkreślają, że dzieci urodzone w latach 2010–2024 przeżywają erę szybkich zmian i muszą poradzić sobie z zalewem informacji, zarówno tych prawdziwych, jak i fałszywych. Dla rodziców, nauczycieli i liderów generacji Alfa, którzy szukają wskazówek, jak wychowywać swoje dzieci, przedstawianie sprawdzonych i pewnych źródeł informacji, jest nie lada wyzwaniem. Poziom trudności podnosi fakt, że muszą tego dokonać w języku, który „przemówi do ich dzieci” czyli z uwzględnieniem obrazu w świecie wszechobecnych ekranów.

Język dzieci. Charakter narracji i autonarracji

Cyfrowe umiejętności są dla przedstawicieli pokolenia Alfa czynnością bardziej oczywistą niż mowa werbalna, a tworzenie filmików na Tik Toka łatwiejsze niż nauka czytania. Dla określenia charakteru języka dzieci i młodzieży używa się dziś określenia „język internetowy”. Jest to naturalnie rodzaj pewnego skrótu myślowego, który ma oddać charakter sposobu porozumiewania się młodych ludzi, polegający na tworzeniu fragmentarycznego kodu złożonego ze znaków, symboli i obrazów. Komunikowanie się za pomocą komputera, komunikacja za pośrednictwem sieci komputerowych, komunikacja zapośredniczona komputerowo czy w końcu komunikacja komputerowa są znane w literaturze naukowej jako *computer-mediated communication* (w skrócie CMC).

Pierwszego w Polsce naukowego wprowadzenia do badań nad komunikacją językową i językiem w Internecie dokonał Jan Grzenia¹⁷ w pracy pt. *Komunikacja językowa w Internecie*. Badacz charakteryzując język w Internecie, omówił

16 M. McCrindle, F. Ashley, *Understanding Generation Alpha*, Norwest, Australia 2020, https://www.researchgate.net/publication/342803353_UNDERSTANDING_GENERATION_ALPHA, dostęp: 15.09.2023.

17 J. Grzenia, *Komunikacja językowa w Internecie*, Warszawa 2006.

pisownię i leksykę internetową, internetowe gatunki tekstów, sytuacje komunikacyjne, właściwości komunikacji językowej oraz wpływ komunikacji internetowej na język. Autor wyróżnił też kilka podstawowych właściwości komunikacji językowej w Internecie, takich jak: multimedialność, hipertekstowość, spontaniczność, kolokwialność, sytuacyjność, hierarchiczność, możliwość zautomatyzowania procesu wypowiedzi, dynamiczność i dialogowość. Wskazał na fakt, że jest trudno znaleźć kryteria do podrównania tekstów elektronicznych z tworzonymi i przekazywanymi werbalnie, gdyż te wytworzone za pomocą komputera przeznaczone są głównie do komunikowania się na odległość. Ich sposób utrwalenia daje możliwość łatwego powielenia, ale także szybkiej zmiany, a nawet likwidacji. Teksty te zespalają jednocześnie elementy właściwe mowie, pismu, obrazowi. Cechuje je wysoki stopień intertekstowości i osłabienie linearności¹⁸.

W ocenie aktów komunikacyjnych w komunikacji bezpośredniej podkreśla się znaczenie kompetencji językowej i komunikacyjnej, wyodrębniając sprawność gramatyczną, zasób dźwięków i słownictwa czynnego oraz prozodię mowy. Językowa sprawność społeczna budowana jest w odniesieniu do wiedzy o relacjach, które zachodzą w danej grupie społecznej, i podzielanym przez tę grupę systemie wartości. Temat wypowiedzi i jej miejsca powstania warunkują sposób przekazu informacji: monolog, dialog, opowiadanie¹⁹.

W porozumiewaniu się za pośrednictwem akcent położony jest na szybkość, a pomijana jest często interpunkcja. Komunikacja na portalach społecznościowych charakteryzuje się więc niepełnymi konstrukcjami składniowymi, zacieraniem granic zdań, brakiem znaków polskiego alfabetu, błędami literowymi oraz ortograficznymi. Kolejny problem to brak zrozumienia znaczenia wyrazów, zwłaszcza pojęć abstrakcyjnych. Badacze zwracają też uwagę na ubóstwo pojęć wartościujących zastępowanych przez potoczny: „mega”, „super”, „fajny” czy „fejkowy”²⁰.

18 Tamże, s. 74.

19 S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych: Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, wyd. 4 uzupełnione, Lublin 1997, s. 321–333.

20 H. Synowiec, *Stan polszczyzny uczniów na tle przemian kulturowych i cywilizacyjnych*, w: *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, red. W.J. Mazur, M. Rzeszutko-Iwan, Lublin 2007, s. 105–114.

Językoznawcy konstatują, że jesteśmy świadkami zmiany świadomości i praktyki językowej, a upraszczanie systemu przypadkowego może być początkiem głębokich i gruntownych zmian w systemie fleksyjnym języka polskiego i w przyszłości skutkować odejściem od deklinacji²¹. Rekordy popularności biją wśród młodzieży akronimy typu „nara” (zamiast tradycyjnego „do zobaczenia”), wulgaryzmy oraz anglicyzmy („power”, „sorki”, lajtowo). Język nasycony jest przeróżnymi neologizmami, które mają wzmocnić siłę przekazu, coraz więcej pojawia się w przestrzeni wirtualnej słów z przedrostkami: „super”, „mega”, „hiper”²².

Po zwrocie wizualnym słowa wyrażające emocje zastępowane są emotikonami, gifami, memami. W języku internetowym pojawia się skłonność do częstszego używania tzw. hasztagów niż elementów werbalnych w wypowiedziach. Tradycyjne zwroty grzecznościowe to rzadkość, dystanse społeczne zostają bardzo skrócone. Pożądaną formą odpowiedzi na komunikat słowny czy wizualny jest polubienie, bezpośredni komentarz charakteryzujący się niskim stopniem oficjalności. Pojawiają się typowe cechy kodu ograniczonego: „ubóstwo środków językowych, ich brutalizacja, prymitywizm wyrażania, nastawienie na rzeczy materialne, nieporadność w wyrażaniu uczuć i przeżyć wewnętrznych, trudności w operowaniu słownictwem abstrakcyjnym, częste używanie słownictwa erotycznego, ujmowanie wydarzeń w sposób konkretny z perspektywy terażniejszości”²³.

Interfejs komputerowy to wszechobecny i właściwie jedyny kontekst zachowań komunikacyjnych w Internecie. Statusy społeczne różnią się od tych wypracowanych w komunikacji realnej, akcent położony zostaje na wypracowanie własnego statusu za pomocą wszelkich dostępnych środków. Wizerunek to swoisty produkt, jego jakość określa pozycję, z której wchodzi się w relację

- 21 H. Kurek, *Fleksja nominalna współczesnej polszczyzny – upraszczanie się czy początki rozpadu systemu przypadkowego?*, „Prace Językoznawcze”, 23 (2021) nr 2, s. 263–271.
- 22 G. Majkowska, *Język mediów w perspektywie aksjologicznej*, w: *Język polski jako narzędzie komunikacji*, s. 93–104.
- 23 K. Ożóg, *Uwagi o języku współczesnej młodzieży – między kodem ograniczonym a kodem rozwiniętym*, „Słowo. Studia Językoznawcze”, 8 (2017) s. 163–181, DOI: 10.15584/slowo.2017.8.11.

społeczną nie tylko o charakterze towarzyskim, ale bardzo często też marketingowym. Młodzi ludzie chętnie posługują się określeniem „własna marka”, „moja wirtualna tożsamość”. Ważne pytanie nadające odmienny charakter pokoleniu, to pytanie: z czym się utożsamiają? Z czego formują się ich zręby tożsamości i co cechuje ten proces?

Autonarracje, jako sposób regulowania kontaktu z samym sobą, stabilizują ciągłość trwania Ja, dając każdemu poczucie jego historii osobistej i tworząc poczucie sensu. Pełnią w życiu głównie funkcję samowartościowania, dlatego rozstrzygają o jakości naszej samooceny i kierunkują rozumienie siebie, stabilizując własną wersję siebie²⁴.

Uczestniczenie w społeczeństwie wymaga tworzenia sformalizowanych autonarracji w formie CV czy życiorysów. Tradycyjne curriculum vite zastępowane jest przez video cv, *showreel* (tzw. rolę pokazową) lub portfolio wizualne. Pojawiają się one najczęściej w kontekście rekrutacji na nowe stanowiska, choć coraz chętniej ludzie decydują się na tworzenie tych form jako swoistego „zestawienia” dotychczasowych dokonań również z pobudek artystycznych, tworząc tym samym biograficzną opowieść o sobie.

Trend ten jest wypadkową łączenia chęci wykazania się swoimi umiejętnościami związanymi ze stanowiskiem i potrzebą autoekspresji. Ważne jest też, że przekaz ma się odbyć w możliwie najkrótszym czasie. Jednym z najbardziej znanych przykładów to: cv Video Kevin Bosc | Don't blink, nieco przewrotnie zatytułowane „Nie mrugaj”. Dynamiczna typografia, prostota, logosy szybko, celnie przekazują przesłanie szefa marketingu jednego z najpopularniejszych programów do zarządzania biznesem.

Wpływ technologii na kształt tworzonych współcześnie wypowiedzi, narracji, tekstów przez osoby w różnym wieku jest więc niezaprzeczalny. Pokolenie Alfa szybko opanowuje technikę wytwarzania różnorodnych internetowych gatunków tekstu, których cechą wspólną jest fakt, że ramę tekstową stanowi interfejs.

Na początku obecnego stulecia gatunki proste i złożone, nazywane były hipergatunkami lub hybrydami gatunkowymi. Do form prostych zaliczano:

24 H. J. M. Hermans, E. Hermans-Jansen, *Autonarracje: tworzenie znaczeń w psychoterapii*, tłum. P. K. Oleś, Warszawa 2000.

biuletyn elektroniczny, blog, FAQ (*Frequently Asked Questions*), gry tekstowe (MUD, MOO), katalog stron, komentarz, księgę gości, list elektroniczny (e-mail), pogawędkę (czat), stopkę redakcyjną, sygnaturę (wizytówkę elektroniczną), wątek (w forum dyskusyjnym i liście dyskusyjnej). Struktury złożone to: ezine, gazeta elektroniczna (prymarnie drukowana oraz prymarnie elektroniczna), e-book, portal (i jego podgatunek – wortal), witryna WWW (z rozróżnieniem na prywatną i instytucjonalną). Inne przykłady to „gatunki/formy tekstowo-graficzne, stanowiące też adaptację gatunków pozainternetowych np. popup (okienko wyskakujące podczas otwierania strony internetowej)”²⁵.

Z całą pewnością jesteśmy świadkami znaczących zmian języka o ogromnym zasięgu. Przykładem jest przekształcanie się języków narodowych pod wpływem kultury globalnej oraz nowoczesnych technologii informatycznych. Odnosząc się do socjolingwistycznej teorii Basila Bernsteina, za uprawnioną można uznać tezę, że we współczesnej komunikacji językowej dzieci pojawia się niepokojąca tendencja do dominacji kodu ograniczonego nad kodem rozwiniętym²⁶. Zapewne wieszczęnie sytuacji, w której mielibyśmy powrócić do pisma obrazkowego, uznać należy za przedwczesne. Zmiany te wymagać będą jednak wypracowania takiej metodologii nauk, która pozwoli badać życie jednostki, kreującej nowy ład społeczny i nowy język do jego opisu.

Zagadnieniem wielkiej wagi jest identyfikacja i deskrypcja zamieniających się środków językowych używanych do konstruowania narracji, zmian w sposobie komunikowania się pomiędzy ludźmi i wynikających z nich przewartościowań w relacjach społecznych. Ponadto zdefiniowanie relacji narracji do instrumentarium językoznawczego ma konsekwencje dla wielu dziedzin życia i dyscyplin naukowych, np. dla psychologii (choćby w kontekście schematów poznawczych) czy prawa. „Narracja widziana” jako przedmiot badań zaczyna wyczerpywać możliwości badawcze dotyczące narracji, zwłaszcza na etapie analizy w metodach biograficzno-narracyjnych.

25 J. Grzenia, *Komunikacja językowa w Internecie*, s.153.

26 B. Bernstein, *Class, Codes and Control*, t. 1: *Class, Codes and Control. Theoretical Studies towards a Sociology of Language*, London-New York 2003.

Wyzwania metodologiczne dla współczesnych badań rzeczywistości społecznej

Poznanie i zrozumienie rzeczywistości społecznej i psychologicznej wymaga subiektywnego odzwierciedlenia doświadczeń zdobywanych przez jednostki w toku komunikacji międzyludzkiej w ramach narracji osadzonej w różnych wymiarach funkcjonowania człowieka. Szczególnym typem narracji jest ta porządkowana przez kryteria temporalne, odnosząca się do biegu życia człowieka, analizowana w metodzie biograficzno-narracyjnej²⁷.

Obecnie wizualne formy narracji zdają się dominować, zwłaszcza w pokoleniu Z i Alpha. Rozróżnianie typów tych narracji przebiega na podstawie nie tylko środków wyrazu, jakimi się posługują, ale też odmiennej logiki rządzącej opowieścią. Te dopełniane materiałem wizualnym mają luźną strukturę i zmienną sekwencyjność elementów opowieści. Wzbogacanie narracji przez materiały interaktywne, audio oraz odnośniki do innych narracji w świecie wirtualnym stawiają przed badaczem nowe pytania nie tylko o sposób prowadzenia analizy narracji, ale także o potrzebę redefiniowania, czym współcześnie jest „narracja” czy „autonarracja”. Określenie „narracja” jest dziś nadużywane w stosunku do rozmaitych zjawisk dyskursywnych, które nie spełniają kryteriów definicji.

Mamy do czynienia z masowym zjawiskiem tworzenia wizualnych, fotograficznych autoportretów. Medium wizualnej autobiografii jest też coraz częściej „live”, czyli transmisja video na żywo na portalach społecznościowych. W odniesieniu do młodego pokolenia zagadnienie konstruowania „wizualnych obrazów siebie” ma też często charakter rysunkowo-komiksowej narracji, tworzonej w celu wzajemnego oglądania, które być może prowadzi do wytworzenia jakiejś formy wspólnotowości. Trudno zagadnienie obrazów powstających w umyśle wyjaśnić bez odniesienia do wiedzy interdyscyplinarnej.

Kiedy człowiek opowiada drugiej osobie o czymś, nie tylko przedstawia jej fragment jakiejś rzeczywistości, ale będąc autorem opowiadania, umożliwia

27 K. Kaźmierska, *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 9 (2013) nr 4, s. 6–10.

sobie poznanie tej rzeczywistości. Narracja (opowieść) jest reprezentacją poznawczą, określonym – zorganizowanym według danego schematu – sposobem rozumienia świata²⁸.

W życiu Alpha coraz większe znaczenie zyskuje streaming internetowy. W 2007 r. Justin Vogtem stworzył stronę o nazwie Justin.tv, która umożliwiła transmitowanie obrazu z kamerki internetowej na cały świat. Tysiące osób zaczęło udostępniać nagrania siebie w roli mechaników samochodów, pasjonatów gotowania, a zwłaszcza streamerów gier komputerowych na Twitch.tv, zyskujących największą rozpoznawalność, np. YoungMulti w Polsce (Michał Rychlik). Streamerzy, to także poruszające historie, autonarracje z ich życia. Przykładem jest Kotwicz91, czyli Sebastian Kolczyński, określający siebie jako niepełnosprawny gracz, streamer, youtuber grający stopami na padzie, opowiadający o doświadczeniu niepełnosprawności.

Streamerzy mają ułatwiony dostęp do swoich widzów, a darmowe, szybkie połączenie poprzez tablet czy telefon z ulubionym streamerem czyni coraz bardziej popularnymi zwykle rozmowy z chatem, kiedy to kamera osoby streamującej zajmuje cały ekran. Bycie streamerem staje się dla Alpha coraz bardziej nobilitujące. Na zdjęciu poniżej przedstawieni są popularni streamerzy Remsua i Kasix, którzy gotują na Majówkowym Streamie, budując autonarrację. W transmisji na żywo na zdjęciach widnieje z boku czat z Twitcha, na którym widzowie mogą się aktywnie udzielać. W tle z relacji z gotowania bohaterowie także rozmawiają o majówkowych tradycjach z przeszłości w ich rodzinach.

W kategoriach zwrotu piktorialnego, należałoby ponownie rozważyć związek między narracją a tworzeniem się tożsamości, tworzeniem podmiotu. Tworzenie opowieści o sobie ma umożliwić stania się osobą.

Czy użycie narracji wizualnej umożliwia czy utrudnia pokazanie siebie-jako-innego, w wymaganym w tym przypadku ruchu samozwrotnym? W jakim stopniu konstruowanie autoopowieści tylko w formie narracji wizualnej umożliwia podtrzymanie i rozwijanie symbolicznej reprezentacji siebie?

W kulturze wizualnej następuje odejście od analogii do języka werbalnego i wyjście poza idę wizualności i tekstualności umiejscowionych w trybach jed-

28 A. Trzebiński, *Narracja jako sposób rozumienia świata*, w: *Praktyki opowiadania*, red. B. Owczarek, Z. Mitosek, W. Grajewski, Kraków 2002, s. 17–42.

1. Fotografia z transmisji na żywo – Majówkowy Stream

nowymiarowej aktywności analizowanej w tradycyjnych zestawieniach czy opozycjach obejmujących komunikację: werbalną, wizualną lub wizualno-werbalną. Badania biograficzne w obliczu tych złożonych procesów kulturowych zdają się podążać w stronę interdyscyplinarnych strategii badawczych określanych żywą metodologią (*living methodology*). Narracja autobiograficzna to szczególna forma poznawczego reprezentowania rzeczywistości. Możliwość jej analizy uwarunkowana jest zgodnością między narracją o życiu podmiotu a jego rzeczywistym przebiegiem.

„Podstawową zaletą wywiadu narracyjno-biograficznego jest, zgodnie z założeniami teoretyczno-metodologicznymi, możliwość odtworzenia przez narratora doświadczanych procesów biograficznych, które kształtowały jego życie w kolejnych fazach biografii. Analiza narracji pozwala na prześledzenie podejmowanej przez niego pracy biograficznej nad tymi doświadczeniami, wyróżnienie argumentacyjnych i narracyjnych schematów komunikowania, które umożliwiają porównanie przeszłej i współczesnej perspektywy w procesie konstruowania opowieści biograficznej i interpretacji własnych doświadczeń przez narratora”²⁹.

W tej chwili do dyspozycji jest jeszcze za mało informacji o biegu życia pokolenia Alpha, które dorósłaje, zmienia się i buduje własne doświadczenia biograficzne. Z całą pewnością jednak to jego przedstawiciele coraz chętniej sięgają po awatary³⁰, graficzne reprezentacje, plastycznie dopasowywane do środowiska, w którym reprezentują człowieka czy wręcz stają się nimi w wirtualnym świecie Metawersum³¹.

W świecie zdominowanym przez kulturę wizualną podmiotem staje się samo medium: awatary w mediach społecznościowych: prezentujące fantazje o tym, kim chcą być ludzie, robiące nieoczekiwane rzeczy, wydające wirtualną walutę, etc. Idea Metawersum świata online zakłada, że reprezentacje ludzi będą wchodzić ze sobą w interakcje, bawić się, chodzić na koncerty i zakupy, odczuwać związane z tym emocje. Inną formą obecności na odległość zapewnia technologia hologramów, czyli tzw. holo-obecność (*holo-presence*). Nie jest jeszcze na tyle mobilna i łatwa w implementacji, by móc wyobrazić sobie jej pełnowymiarowe zastosowanie, np. przez cały dzień cyfrowego bycia w miejscu pracy.

29 K. Kaźmierska, *Od redaktora: Proces transformacji w doświadczeniach biograficznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 12 (2016) nr 2, s. 6–16.

30 Użycie awatara jako jednej z wersji naszego ciała online upowszechnił Neal Stephenson w jego cyberpunkowej powieści *Snow Crash* (*Zamieć*) z 1992 r.

31 W lipcu 2021 r. założyciel i CEO Facebooka, Mark Zuckerberg, zapowiedział, że na kolejnym etapie działalności odejdziemy od wizerunku firmy kojarzonej przede wszystkim z mediami społecznościowymi, a zaczniemy być postrzegani jako organizacja budująca przestrzeń metawersum. Nazwa Facebook zostanie zastąpiona nazwą Meta Platforms; M. Ball, *Metawersum. Jak internet przyszłości zrewolucjonizuje świat i biznes*, tłum. K. Mironowicz, Warszawa 2022.

Krzysztof Olechnicki słusznie wskazuje, że antropologia obrazu zyskuje status dyscypliny ogólnej, „zbiorczego miana wszelkich badawczych wysiłków w zakresie kultury obrazu”³². Kiedy 20 lat temu badacz przypisywał fotografiom i innym obrazom funkcję metody badawczej; medium, czyli środka wyrazu oraz przedmiotu lub materii badania, nie przypuszczał, jak poszerzy i skomplikuje się zagadnienie obrazu w wielu innych dziedzinach badań naukowych. Piotr Sztompka w ramach socjologii wizualnej określił „dyskurs wizualny jako złożony proces negocjacyjny, w którym artykułują się znaczenia obrazów”³³. W etnografii wizualnej wprost już artykułuje się potrzebę przedstawiania efektów badań etnograficznych (raportów z badań) w postaci samych tylko obrazów³⁴, co ma korespondować ze społeczną potrzebą budowania narracji za pomocą obrazów, odseparowanych od słowa.

Współczesne wizualne przeładowanie i nadreprezentacja obrazów (*visual pollution*) tworzy trudny do opanowania strumień informacji, powodowany potrzebą zaistnienia za pomocą obrazu, nastawioną na wywołanie chwilowego efektu zwracającego uwagę³⁵. Owa dominacja obrazów może pogłębić u ludzi poczucie braku stabilizacji, w sytuacji kiedy jedynym kontekstem jest interfejs komputerowy. Zmianie ulegają podstawowe elementy ładu społecznego: czas, miejsce i przestrzeń³⁶, które znajdują bezsprzecznie swoje odzwierciedlenie w ludzkich biografjach.

W retoryce tzw. zwrotów badawczych, organizujących współczesny dyskurs nad konceptualizacją zmiany i kondycją badań naukowych, odnotować należy także zwrot przestrzenny / zwrot spacialny (*spacial turn*)³⁷. Funkcjonowanie

32 K. Olechnicki, *Obrazy w działaniu*, Toruń 2003, s. 7.

33 P. Sztompka, *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Warszawa 2006, s. 92.

34 J. Nowotniak, *Etnografia wizualna w badaniach i praktyce pedagogicznej*, Kraków 2012.

35 A. Portella, *Visual Pollution. Advertising, Signage and Environmental Quality*, Londyn 2014.

36 K. Schlögel, *W przestrzeni czas czytamy. O historii cywilizacji i geopolityce*, tłum. I. Drozdowska, Ł. Musiał, posł. H. Orłowski, Poznań 2009.

37 E. Soja, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London-New York 1989.

człowieka w miejscu bez miejsca staje się faktem³⁸, bo zasoby czasu potrzebne do tego, by przestrzeni nadać charakter miejsca znacznie się skurczyły. Miejsce wymaga zbudowania subiektywnego i emocjonalnego stosunku człowieka do niego czyli „specyficznej ludzkiej przestrzeni doświadczania świata, »prze-strzeni znaczącej«, obejmującej doświadczenia podmiotów w ich kulturowych, politycznych i społecznych aspektach”³⁹. Miejsca, które znamionuje pojemność duchowa, emocjonalna, intelektualna oraz ślad wydarzenia, relacji, nazywane miejscami wspólnymi⁴⁰, są towarem deficytowym.

Sethy Löw podkreśla, że budowanie przywiązania do miejsca to proces wysycania znaczenia symboli kulturowych typu: rodzinne powiązanie z miejscem, dziedziczenie miejsca i szerzej relacje własności, znaczenie religijne, duchowe, mitologiczne; symbolika „święteczna” miejsc cenionych, kojarzonych z rodziną. Z tych elementów najczęściej budowana jest narracja o miejscu i jego znaczeniu w życiu człowieka⁴¹.

Budowanie narracji wizualnych dla współczesnego pokolenia nastolatków bywa bardziej naturalne niż tworzenie tekstu pisanego. Ich tworzenie trwa krócej, ten właśnie sposób funkcjonowania oszczędzający czas, wyróżnia pokolenia Alfa czyli dzieci millenialsów. Czy zadaniem badaczy stanie się analiza obrazów wytworzonych w sytuacji, kiedy badana osoba nie będzie posiadała zdolności swobodnego wypowiedzania się? Czy to wykluczy ją z kręgu osób mogących być rozmówcą badacza?

Prawdopodobnie idea Metawersum w końcu zostanie zrealizowana, trudno powiedzieć, jak przebiegać będzie w niej odtworzenie naturalnego doświadczenia bycia razem. Zapewne owo „razem” też wymagać będzie redefinicji w nauce, podobnie jako „indywidualność” czy „podmiotowość”. Obecnie głównymi barierami w masowym wykorzystaniu awatarów czy hologramów w formie online

38 M. Augé, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, tłum. R. Chymkowski, przedm. J. Burszta, Warszawa 2010.

39 A. Męczkowska, *Podmiot i pedagogika. Od oświeceniowej utopii do pokrytycznej dekonstrukcji*, Wrocław 2006.

40 M. Mendel, *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*, Gdańsk 2017.

41 M. Löw, *Socjologia przestrzeni*, tłum. I. Drozdowska-Broering, red. i wpraw. M. Bucholc, Warszawa 2018, s. 197.

jest przesyłanie ogromnych ilości danych, będących warunkiem płynnej interakcji na odległość oraz koszty wykorzystywanych technologii.

Idea Metaversum, nazywanego także „internetem ucieleśnionym”, jest z powodzeniem powoli wcielana w życie, trwa wyścig technologiczny w kopiowaniu i multiplikowaniu rzeczywistości, jaką znamy, do internetowego środowiska cyfrowego. Z całą pewnością jej finał odmieni ludzkie życie, także w jego biograficznym wymiarze i odmieni też sposób jego naukowej eksploracji. Korzystając z tej wiedzy, możemy spektakularne zmiany przewidzieć przed ich nadejściem i spróbować się na nie przygotować, choćby na krótko przed tym jak całe pokolenie przeprowadzą się do Metaversum na dobre.

Streszczenie: Artykuł jest refleksją nad znaczeniem treści wizualnych w badaniach biograficznych w kontekście zwrotu piktorialnego, który tworzy ramy doświadczenia biograficznego współczesnego człowieka. W pierwszej części artykułu scharakteryzowano pokolenie Alpha osadzone we współczesnej kulturze wizualnej, które posługuje się obrazem w swoich (auto)narracjach. W drugiej części wskazano przykłady zmian w sposobie komunikowania się współczesnego człowieka, w kontekście relacji między językiem a tworzeniem biografii. Artykuł jest wstępną propozycją zmierzenia się z tą problematyką. Wymaga ona systematycznej eksploracji również na polu badań biograficznych.

Słowa kluczowe: pokolenie Alpha, wizualne (auto)narracje, badania biograficzne.

Bibliografia

- Augé M., *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, tłum. R. Chymkowski, przedm. J. Burszta, Warszawa 2010.
- Ball M., *Metaversum. Jak internet przyszłości zrewolucjonizuje świat i biznes*, tłum. K. Mironowicz, Warszawa 2022.
- Bernstein B., *Class, Codes and Control*, t. 1: *Class, Codes and Control. Theoretical Studies towards a Sociology of Language*, London-New York 2003.
- Brzozowska B., *Gen X: Pokolenie konsumentów*, Kraków 2005.
- Carlson E., *The Lucky Few. Between the Greatest Generation and the Baby Boom*, New York 2008.
- Coupland D., *Pokolenie X. Opowieści na czasy przyspieszającej kultury*, tłum. J. Rybicki, Warszawa 1998.
- Fatyga B., *Polska młodzież w okresie przemian*, w: *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku*, red. M. Marody, Warszawa 2002, s. 302–324.

- Grabias S., *Język w zachowaniach społecznych: Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, wyd. 4 uzupełnione, Lublin 1997.
- Grzenia J., *Komunikacja językowa w Internecie*, Warszawa 2006.
- Handke K., *Socjologia języka*, Warszawa 2008.
- Hermans H. J. M., Hermans-Jansen E., *Autonarracje: tworzenie znaczeń w psychoterapii*, tłum. P. K. Oleś, Warszawa 2000.
- Hildebrandt-Wypych D., *Pokolenia młodzieży – próba konceptualizacji*, „Przegląd Pedagogiczny”, 10 (2009) nr 2, s. 105–124.
- Kaźmierska K., *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 9 (2013) nr 4, s. 6–10.
- Kaźmierska K., *Od redaktora: Proces transformacji w doświadczeniach biograficznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 12 (2016) nr 2, s. 6–16.
- Kurek H., *Fleksja nominalna współczesnej polszczyzny – upraszczanie się czy początki rozpadu systemu przypadkowego?*, „Prace Językoznawcze”, 23 (2021) nr 2, s. 263–271.
- Lów M., *Socjologia przestrzeni*, tłum. I. Drozdowska-Broering, red. i wpraw. M. Bucholc, Warszawa 2018.
- Majkowska G., *Język mediów w perspektywie aksjologicznej*, w: *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, Lublin 2007, s. 93–104.
- Mannheim K., *Problem pokoleń*, tłum. A. Mizińska-Kleczkowska, „Colloquia Communia”, 1992–1993, nr 1/12, s. 136–169.
- McCrimble M., Ashley F., *Understanding Generation Z: Recruiting, Training and Leading the Next Generation*. Norwest, Australia 2019.
- McCrimble M., Ashley F., *Understanding Generation Alpha*, Norwest, Australia 2020, https://www.researchgate.net/publication/342803353_UNDERSTANDING_GENERATION_ALPHA,
- McCrimble M., *Changing generations*, <https://mccrimble.com.au/insights/blogarchive/gen-z-and-gen-alpha-infographic-update>, dostęp: 02.10.2022.
- McCrimble M., Wolfinger E., *The ABC of XYZ: Understanding the Global generations*, Bella Vista NSW 2014.
- Mendel M., *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*, Gdańsk 2017.
- Męczkowska A., *Podmiot i pedagogika. Od oświeceniowej utopii do pokrytycznej dekonstrukcji*, Wrocław 2006.
- Mitchell W. J. T., *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago 1994.
- Mitchell W. J. T., *Zwrot piktorialny*, „Kultura Popularna”, 2009, nr 1 (23), s. ???;
- Nowotniak J., *Etnografia wizualna w badaniach i praktyce pedagogicznej*, Kraków 2012.
- Olechnicki K., *Obrazy w działaniu*, Toruń 2003.
- Ożóg K., *Uwagi o języku współczesnej młodzieży – między kodem ograniczonym a kodem rozwiniętym*, „Słowo. Studia Językoznawcze”, 8 (2017) s. 163–181, DOI: 10.15584/slowo.2017.8.11.

- Portella A., *Visual Pollution. Advertising, Signage and Environmental Quality*, Londyn 2014.
- Schlögel K., *W przestrzeni czas czytamy. O historii cywilizacji i geopolityce*, tłum. I. Drozdowska, Ł. Musiał, postł. H. Orłowski, Poznań 2009.
- Soja E., *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London-New York 1989.
- Synowiec H., *Stan polszczyzny uczniów na tle przemian kulturowych i cywilizacyjnych*, w: *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, red. W.J. Mazur, M. Rzeszutko-Iwan, Lublin 2007, s. 105–114.
- Sztompka P., *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Warszawa 2006.
- Szukalski P., *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*, Łódź 2012.
- Trzebiński A., *Narracja jako sposób rozumienia świata*, w: *Praktyki opowiadania*, red. B. Owczarek, Z. Mitosek, W. Grajewski, Kraków 2002, s. 17–42.
- Wańkiewicz A. K., *Formy obecności „nieobecnego pokolenia”*, Łódź 1978.